

Artikel | Ea Dal

Danske salmetraditioner i Nord- og Sydslesvig*

Når man kommer til gudstjeneste i en kirke i Sønderjylland, får man rakt eller tager selv *Den Danske Salmebog* som i enhver kirke i Danmark og tænker formodentlig ikke over, at det ikke altid har været sådan, at menighederne bruger den samme salmebog i den del af landet som i resten af Danmark. Hvis vi kalder landsdelen Nordslesvig, kan det være, at der ringer en klokke. Den sydligste del af Jylland er en del af det tidligere hertugdømme Slesvig, som var tysk i årene fra 1864 til afstemningen om grænsedragningen i 1920. Det er nu ikke udelukkende den omstændighed, der gør, at man har brugt andre salmebøger; hertugdømmet har siden reformationstiden haft sin egen kirke- og salmehistorie, og dybest set skyldes den nuværende grænses forløb især kirkesprogene i landsdelen fra før reformationen.

Det følgende er et forsøg på gennem små nedslag at give et indtryk af salmesangen i den heksekedel, de kirkelige forhold i Nord- og Sydslesvig var ifølge superintendent (dvs. biskop) Theodor Kaftan (1886–1917). Han var en flittig visitator i Slesvig stift, der omfattede hele hertugdømmet, og havde derfor stor indsigt i, hvordan salmesangen varierede fra sogn til sogn. I hans embedsperiode prægede også nationale spændinger forholdet mellem dansk og tysk sprog, mens de indtil begyndelsen af 1800-tallet ikke var relevante for, hvilket sprog der blev prædikeret på. Slesvig var fra reformationen til i dag, hvor grænsen ligger fast, præget af skiftende grænser på kryds og tværs på mange områder: kirkelig og verdslig administration, kirke- og skolesprog og tysk og dansk kultur. Det følgende retter fokus på forholdene i de områder, hvor folkesproget var dansk, dvs. Nordslesvig og nogle få sogne syd for den nuværende grænse.

I avisen *Dannevirke* nr. 14 fra 1882 kan man læse følgende:

---

* Redigeret bidrag til *Nogle betænkninger om dansk sprog og litteratur. Festskrift til Marita Akhøj Nielsen*. Red. af Jens Bjerring-Hansen mfl. Universitets-Jubilæets danske samfunds skriftserie nr. 604. 2021.

Nu træffer det sig ofte, at Salmen findes i forskellige Bearbejdelser i alle tre Samlinger (salmebøger), og der kommer derved en Koncert i Stand, der meget minder om Ordsproget: Enhver Fugl synger med sit Næb. For at der nu kan komme en lignende Afveksling i Melodien som i Teksten, saa spiller man ikke Salmerne efter Berggreens, Weyses eller en anden dansk Koralbog, men man spiller, efter hvad der forsikres, tyske Melodier. Alle Medlemmer af Menigheden, der har lært at synge, bruger selvfølgelig den rigtige danske Melodi, de andre, der ikke kan synge, nynner lidt med efter den, og saaledes fremkommer en meget angenem Variation, der maa klinge godt i Ørene paa enhver, der hader danske Salmer og Salmesang.¹

Det lidet opbyggelige salmesangskaos, som citatet beskriver, fandt sted i Gammel Haderslev Kirke, hvor man i disse år til de danske gudstjenester sang efter hele tre salmebøger samtidigt, men kunne nøjes med dobbelte nummertavler, fordi to af salmebøgerne havde samme numre, men ikke samme tekstredigering. Man kunne synes, at tre salmebøger ville være rigeligt til landsdelen, men i andre kirker sang man anderledes: Medlemmerne af de på dette tidspunkt to grundtvigske frimenigheder (Rødding og Bovlund) brugte Grundtvigs *Fest-Psalmer*, og i flere sogne blev der stadig sunget salmer på tysk ved de dansksprogede gudstjenester, også der hvor menigheden ikke forstod tysk. Da der omkring 1880 blev lavet en undersøgelse af, hvilke danske salmebøger de enkelte menigheder i Nordslesvig brugte i kirkerne, nåede man op på syv, hvortil skal lægges *Fest-Psalmerne* og brødremenighedens salmebog i Christiansfeld.

I kongeriget Danmark har man siden 1569 haft en ubrudt række af mere eller mindre autoriserede kirkesalmebøger, så det kan undre, at det i en anden del af helstaten kunne ende med det heterogene virvar, som citatet giver udtryk for. Det har flere grunde: Kongerigets salmebøger blev ikke autoriseret til brug i Slesvig, administrativt var landsdelen underlagt forskellige og skiftende autoriteter både verdsligt og kirkeligt, og menighederne havde større indflydelse på både præste- og salmebogsvalg end i Danmark. Måske kan man tilføje, at vejen fra København til Slesvig var lang og præget af en vis ligegyldighed. Det ligger i begrebet "autoriseret", at der i kirkerne ikke måtte synges andre salmer end dem, der findes i de officielle salmebøger, uanset at der blev udgivet andre salmesamlinger til privat brug. I Slesvig, hvor der altså ingen officielle danske salmebøger var, kunne man indtil ca. 1800 sådan set synge hvad som helst.

---

¹ Citeret efter Thade Petersen: »Bidrag til Den sønderjydske Salmebogs Historie«, Sønderjyske Aarbøger 1944, s. 45–91. Avisen Dannevirke årg. 1882 er ikke tilgængelig på internettet.

Forholdet mellem dansk og tysk kirkesprog efter reformationen

Det var oprindeligt Christian III's tanke, at Kirkeordinansen fra 1537, der regulerede den reformerede kirkes forhold i Danmark og Norge, også skulle gælde i Slesvig, og tre af hertugdømmets reformatorer var underskrivere af udkastet til den. Der var imidlertid lokale kræfter, der trak i en anden retning, så i 1542 kom der en kirkeordinans på neder- eller plattysk for hertugdømmerne Slesvig og Holsten.² Forskellene til den danske var ikke store, men en på sigt afgørende forskel var, at gudstjeneste- og skolesproget blev fastlagt til at være dansk i den nordlige del af Slesvig, mens det skulle være plattysk mod syd i en linje nord om Løjt, Hostrup, Ravsted og Tønder, uanset at størstedelen af landbefolkningen talte dansk helt ned omkring Husum og Slesvig by. I forløberen for ordinansen, Haderslev-artiklerne fra 1528, som den senere Christian III udsendte som hertug af det lille hertugdømme Haderslev-Tørning Len, begrundes brugen af folkesproget i kirken med Jesu eget påbud.³ Selvom gudstjenestesproget skulle være dansk, blev der i de nordslesvigske købstæder også prædikeret på plattysk. Måske er der tale om status quo; også i den katolske tid blev der prædikeret, og allerede før 1400 var der to uddannelsessteder for kannikker: Haderslev, hvor sproget var dansk, og Slesvig, hvor det var tysk.⁴

I begyndelsen af 1600-tallet blev plattysk fortrængt af højtysk, ikke bare i administrationen og i retssystemet, men også i kirken. Det var der flere årsager til: reformatoren Martin Luthers oversættelse af Bibelen blev normgivende for højsproget, som derfor blev anset for at være "det hellige sprog", selvom folk ikke forstod det. Det ville uden tvivl have undret reformatoren, der jo netop ønskede, at kirkegængerne skulle kunne forstå og følge med i gudstjenesten. Mange præster i det sydlige område var uddannet på tyske universiteter og kunne ikke dansk, og fik det heller ikke lært, selvom deres sognebørn kun talte dansk, dvs. sønderjysk. I tidens løb skiftede folkesproget derfor der, hvor kirke- og dermed også skolesproget var tysk. Det er en af forklaringerne på, at den nuværende afstemningsbestemte landegrænse stort set følger den gamle grænse mellem dansk og tysk gudstjenestesprog.

---

² *Kirkeordinansen 1537/39*. Tekststudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. Odense 1989.

³ Weitling, s. 148ff.

⁴ Samme, s. 130.

Billede 1. Kort over hertugdømmet Slesvig med de stednavne, der er nævnt i teksten. Den stiplede linje i midten markerer den nuværende grænse. Korttegner: Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.

En af de første, der interesserede sig for forholdet mellem dansk og tysk sprog i Slesvig, var Erik Pontoppidan, der begyndte sin præstetid på Als og senere blev hofpræst, biskop, professor og salmebogsudgiver mm. I det nyoprettede Videnskabernes Selskab gav han en meddelelse om "Det danske Sprogs Skiæbne og Forrige saavel som nærværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig".⁵ Han vurderede, at "3/4 af Landets Indbyggere tale endnu daglig Dags intet andet end Dansk i deres Huse, almuens Folk, mest Bønder", hvorefter han opstiller fem paragraffer, som skal bevise, at dansk er det oprindelige sprog i Slesvig, og at kirkens fortydskning er urimelig, men villet af fyrster, adel og gejstlighed. Indbyggerne er "aleene ved adskillige Tilfælde blevne omskabte til half Tydske". Det kunne næppe være sagt med større vægt 150 år senere, hvor de nationale

⁵ Trykt i *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnse Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aarene 1743 og 1744*, 1. Deel. Kbh. 1745. Bidraget genudgivet Tønder 1943.

modsætninger i Nordslesvig var på sit højeste. Han bringer en liste med sønderjyske dialektord med forklaringer (og en måske mindre relevant opremsning af jyske låneord i engelsk). I øvrigt mener han, at tyskerne stammer fra Jylland, det skulle være de kimbrere, der drog sydpå, og at foranstillet artikel i jyske dialekter er en påvirkning fra tysk.

Pontoppidan ville have glædet sig over det lange liv, hans salmebog fra 1740 fik i Nordslesvig. På den anden side må han have undret sig over, at hans katekismus "Sandhed til Gudfrygtighed" blev brugt i skolerne i en tilbageoversættelse fra en tysk oversættelse, der var lavet til skolerne sydpå. Man skal måske lige have med, at Pontoppidans katekismus var en af ham selv oversat og bearbejdet katekismus af den tyske teolog og pietist Ph.J. Spener.

Salmesangen i Nordslesvig

Desværre ved man næsten intet om hvilke salmebøger, der har været benyttet i hertugdømmerne i de første 150 år efter Reformationen. Der var kirkehåndbøger med gudstjenesteordninger og et mindre udvalg af salmer, som menigheden ved degnens eller præstens hjælp har lært udenad. Den første egentlige salmebog på tysk til menighedsbrug kom i 1680.⁶ Hverken Hans Thomissøns salmebog fra 1569 eller Kingos salmebog fra 1699 blev som nævnt autoriseret til brug i Slesvig.

Der var dog en undtagelse. Den nordvestlige del af hertugdømmet Slesvig hørte under Ribe stift (til 1864) og øerne Als og Ærø (til 1819) under Odense stift. Disse områder havde dansk kirkeret, og dermed gjaldt den danske kirkeordinans fra 1685 der, ligesom man brugte de autoriserede salmebøger, Kingos og senere *Evangelisk-Christelig Psalmebog*. Sprogforskeren H.F. Feilberg, hvis far var præst i Vester Vedsted, skriver i et meget smukt stykke, "Barndomsliv i Vesteregnet": "I kirken rådede *Evangelisk Psalmebog*, salmernes indhold, degnens tarvelige orgelspil, passede ubeskrivelig slet til de gamle snørklede melodier, der var blevet stående fra Kingo's Salmebogs tid og folkets gammeldags gudsfrygt; men man lagde sine egne tanker og følelser ind i de kedsommelige rimerier, og så gik det".⁷

Stiftsgrænserne til Slesvig stift "var mere end en 'grænse', den var en Afgrund, dybere og bredere end Skagerak, thi sidstnævnte forbandt dog Danmark-Norge, men Kongeaen skilte

---

⁶ Christian von Stoecken, *Kleines Holsteinisches Gesang-Buch*, Rendsburg 1680. Til trods for navnet også indført i den tysksprogede del af Slesvig.

⁷ *Sønderjyske Aarbøger* 1897, s. 174.

Slesvig fra Danmark-Norge”.⁸ Også præsternes baggrund og uddannelse var forskellig: Præsterne i Ribe stift havde læst ved Københavns universitet, mens de i Slesvig stift var uddannet på forskellige tyske universiteter, inden universitetet i Kiel blev oprettet 1665.

I hele Slesvig var man i en meget lang årrække henvist til at synge udenad, lige meget om tysk eller dansk, og i de færreste kirker var der orgelledsagelse. Det var ikke meget anderledes nord for Kongeåen, de færreste havde råd til at købe en dyr salmebog, og hvis almindelige mennesker ejede en, var det til privat brug ved husandagter, ikke til at tage med i kirke. Salmebogshylder og salmenummertavler kender man først fra omkring 1800. Der er mange vidnesbyrd om, at der blev sunget salmer på tysk ved de danske gudstjenester langt op i tiden eller på dansk og tysk samtidig. Det er værd at bemærke, at det også var tilfældet ved de danske gudstjenester, salmedigteren H.A. Brorson stod for i Kristkirken i Tønder som ”dansk og tredjepræst”. Hans salmer blev udgivet i små hæfter, der var beregnet til brug i hjemmene, ikke i kirken. I nogle sogne sang man i århundreder hver eneste søndag udelukkende de samme tre salmer: ”Aleneste Gud i Himmerig”, ”Nu bede vi den Helligånd” og ”Vi tro, vi alle tro på Gud”. Den første og den sidste er liturgiske led, den midterste er Luthers gendigtning af en førreformatorske leise, der også i Danmark blev sunget som fast salme før prædikenen.

Det er svært at komme efter, hvad der ellers blev sunget rundt om i de nordslesvigske kirker, men der findes en liste fra Øster Løgum sogn i 1660 over de salmer, der blev brugt ved søndagsgudstjenesten og ved vielser og begravelser i sammenhæng med disse. Den består af 16 salmer, som på to nær findes i Thomissøns salmebog, fordi de hører til de mest almindelige fra tiden. Det nævnes, at de blev sunget stående, og at folk rettede sig efter degnen, som også var kirkesanger. Der er noget, der tyder på, at der ikke kom variation i salmesangen i Øster Løgum før i 1780.⁹ Men det kunne vel heller ikke være anderledes, når der fra kirkeledelsens side blev pålagt generalsuperintendenten at sørge for

Dass keine unbekanntnen oder neuen Gesänge in den Kirchen eingeführt werden, gleich es denn auch am besten ist, dass die in einer jeden Kirche gebräuchlichen ohne einzige neue Veränderungen, als welche nur den gemeinen Mann verwirren, daselbst gesungen werden.¹⁰

Der er ikke noget at sige til, at præsterne klagede over den ”trættende og sløvende salmesang”, som var meget langsommere, end vi kender det i dag. Nogle steder sang kun

---

⁸ H. Hejselbjerg Paulsen, s. 16f.

⁹ Samme, s. 46ff.

¹⁰ Samme, s. 49.

deggen eller skoleeleverne, der lærte salmerne i skolen, eller folk stod på kirkegården og kom kun ind i kirken under prædikenen og for at få velsignelsen.¹¹

Man undrer sig måske over, at de danske salmebøger og andre bøger ikke i større tal fandt vej over grænsen mellem Danmark og hertugdømmet. Men det var ikke så ligetil. Grænsen var også en toldgrænse, og skolebøger blev udgivet i hertugdømmerne, i nogle tilfælde oversat til tysk til brug i skolerne i den sydlige del som fx Pontoppidans førnævnte katekismus. Det var i andre fag end dansk mere reglen end undtagelsen, at der også i Nordslesvig blev brugt tyske skolebøger, som de dansktalende børn ikke forstod.

De første salmebøger på dansk i Nordslesvig

I begyndelsen af 1700-tallet skete der imidlertid noget. Pietismens indtog betød, at fokus blev rettet mod den enkeltes tro og fromhed. Det betød bedre skoleundervisning og blandt de voksne en interesse for at synge nye salmer på deres mere fængende melodier. Før den pietistiske vækkelse brød igennem, havde sognepræsten i Varnæs, Bertel Chr. Ægidius, 1717 udgivet den første salmebog på dansk i hertugdømmerne beregnet til kirkebrug, *En Nye Psalme-Bog*. Den er ikke pietistisk, mere ortodoks-luthersk, og ikke præget af interesse for danske salmer, men Ægidius oversatte nyere salmer fra tysk og skrev en del selv. 132 af de 415 numre er af ham. Som overskrift over hver salme stod den tyske titel, ikke nogen dårlig idé, når de slesvigske præster var uddannet på tyske universiteter og kendte de tyske salmer. Varnæssalmebogen blev ikke meget udbredt som kirkesalmebog, men var dog i brug i Ullerup og Varnæs sogne til 1880. Den fik imidlertid stor betydning som andagtsbog i hjemmene langt ned i Sydslesvig, hvor den bidrog til at bevare dansk sprog.¹²

Denne første danske salmebog i Slesvig var med til at bane vejen for den mest udbredte og elskede salmebog i landsdelen: Pontoppidans salmebog, *Den Nye Psalme-Bog*, fra 1740. Den indeholdt alle salmer fra Kingos salmebog, 48 fra Ægidius' og ikke mindst 92 af H.A. Brorsons egne salmer og oversættelser fra tysk. Bogen blev ikke autoriseret til brug i kongeriget, men i Slesvig (og Norge) tog de dansktalende den til sig både som kirkesalmebog, til hjemmebrug og i de gudelige forsamlinger, der opstod især i Vestslesvig. 1765-1890 var det den mest brugte salmebog i de dansksprogede sogne.¹³

---

¹¹ Samme, s. 66, note 27.

¹² Samme, s. 153.

¹³ Weitling, s. 236.

Det er vanskeligt at nå frem til hvilke salmer fra den, der er blevet brugt. Et lille indblik giver Christen Hansens dagbog.¹⁴ I Nordslesvig var bønderne ikke stavnsbundne og underlagt godsejere, så nogle steder oprettede de selv skoler og sørgede for varieret undervisning, ikke kun læsning af katekismen. Man kender flere dagbøger skrevet af bønder, mest om dyrkning og vejrforhold, men af og til falder der bemærkninger af om andre forhold. Christen Hansen, der boede i landsbyen Elstrup i Egen sogn på Als, skriver i 1771:

Den 25. aug. Dominica XIII post trinit. saa vi først at num.tabellerne vare komne i kierken, nemlig 4. [...] Den 1. sept. Dom XIV post trint. sang vi til høimesse i kierken den psalme no. 458, som stod malet paa enhver tabelle, og denne var den første vi sang efter num.¹⁵

At kirken har fået nummertavler betyder, at i hvert fald nogle af kirkegængerne må have medbragt en salmebog, og af flere indførsler, hvor Christen Hansen angiver både nummer og salmelinje, er det klart, at menigheden sang efter Pontoppidans salmebog. Da sognets nye præst Hans Ahlmann blev indsat 4. søndag efter Trinitatis 1801, blev der sunget fem salmer, der alle kan findes i *Den Danske Salmebog 2002*.¹⁶

Oplysningstiden

1792 blev J.G. Chr. Adler generalsuperintendent for Slesvig. Med ham kom også den rationalistiske oplysningsteologi, hvor fornuften sommetider spillede en større rolle end Gud selv. Adler var en lærd og flittig mand, først præst ved Frederiks tyske Kirke i København (den nuværende Christians Kirke), tysk hofpræst og professor og europæisk kendt som ekspert i syrisk. Han fik af kirkeledelsen, det tyske kancelli i København, til opgave at udarbejde en ny alterbog eller 'agende', så der kunne komme orden på den herskende liturgiske vilkårlighed. Da bogen forelå, både på tysk og på dansk, gav den anledning til et aldrig før set bondeoprør. Mange forstod indholdet som indførelsen af en helt ny religion og protesterede både lokalt og i København.

De ville høre de gammelkendte læsninger, synge de (tre) salmer, de sang hver søndag og bede Fadervor i den ordlyd, de var vant til. Kancelliet måtte opgive en landsdækkende indførelse af agenden, helt uhørt for den enevældige konges embedsværk. På landet

---

¹⁴ Christen Hansens dagbog, Elstrup 1766–1810. *Fra Als og Sundeved* – Bind 64, 1986.

¹⁵ Samme, s. 41f. 458 er Paul Gerhardts salme "Skulle jeg min Gud ej prise", som levede videre i de sønderjyske salmebøger.

¹⁶ Nr. 63, 435, 297, 490 og 310

indførte nogle præster som loyale undersætter dele af alterbogen, mens den i købstæderne vandt indpas uden større problemer.¹⁷

Ikke nok med det. Adler skulle indføre en ny skolereform; det var kirkens opgave at føre tilsyn med skolerne, og præsterne i de enkelte sogne var ansvarlige for undervisningen i deres skoledistrikt. Reformen strandede delvist af samme grund som agenden. Landbefolkningen ville ikke have nye skolebøger, fordi man var bange for, at de skulle liste den nye lære ind ad bagvejen. Problemet var ikke nyt. Især var der i den pietistiske tid opmærksomhed rettet mod folke- kontra prædikenssproget, fordi den pietistiske opfattelse af det talte ord er, at det skal nå til hjertet og medføre bod, anger og omvendelse. Det har sine vanskeligheder, hvis man rent sprogligt ikke forstår forkyndelsen. Pontoppidan havde gjort Christian VI opmærksom på de problemer, han havde oplevet på nært hold på Als. Kongen ønskede en undersøgelse, men embedsmændene i det tyske kancelli var uforstående og syltede sagen. De talte højtysk og havde ingen føling med tilstandene i Slesvig. 1810 udsendte Frederik VI en forordning om brugen af dansk i skolerne, også den blev syltet og glemt. Dog satte Adler som øverste skoleansvarlig igennem, at skolebørnene i Nordslesvig skulle have skolebøger på dansk.

1780 fik de tysksprogede sogne i Slesvig-Holsten en ny rationalistisk salmebog, redigeret af J.A. Cramer, *Allgemeines Gesangbuch* [...]. Adler mente, at de dansksprogede også fortjente en salmebog, der repræsenterede den nye tidsånd. Han sammensatte en *Christelig Salmebog til Brug for de danske Menigheder i Hertugdømmet Slesvig* med 200 numre. Den udkom 1798, samme år som *Evangelisk-Christelig Psalmebog* i Danmark og var mindst ligeså uevangelisk og ukristelig som den. En senere, mindre rationalistisk tid har karakteriseret disse salmebøger sådan, fordi de gammelkendte salmer i dem var bearbejdet næsten til ukendelighed. Den blev næppe brugt eller solgt, højst bundet ind sammen med Pontoppidans salmebog. Ingen ønskede mere oprør og vrøvl. Men der var et problem: landsdelen var ved at løbe tør for trykte salmebøger. Der blev nedsat et udvalg, der skulle redigere en ny salmebog, men det opløste sig selv i løbet af 1830'erne. Efter Adlers død 1834 genoptrykte man i stedet Pontoppidan flere gange. Alligevel indberetter provst Michael Ahlmann i Tønder om kirkesangen i provstiet omkring 1845, at den ikke var god, mange steder ligefrem uheldig, ja "unerträglich", især på grund af forældede eller manglende salmebøger.¹⁸

---

¹⁷ Hele sagen er skildret i Lars N.Henningsen: *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*. Skr. udg. af Hist. Samfund for Sønderjylland, nr. 111. Aabenraa 2016.

¹⁸ Pontoppidan Thyssen, s. 122.

Regulering af kirke- og skolesprog

Selvom kontakten med dansk kirkeliv var sparsom, var både præster og opvakte lægfolk klare over, at der i de første årtier af 1800-tallet var grøde i salmedigtningen: Grundtvig, Ingemann, H.A. Timm og flere andre skrev salmer, som efter den rationalistiske periode igen talte om Gud som andet end forsyn. Hertil kom, at brødremenigheden i Christiansfeld, som ganske vist var tysksproget ved sin grundlæggelse 1773, udsendte sangbøger på dansk, der fik en stor udbredelse i Nordslesvig, og i prædikanten N.J. Holm havde en dansk salmedigter og -oversætter. For at denne fornyelse også skulle komme Slesvig til gode, udgav to præster, Chr. Wollesen Meyer i Vilstrup og U.S. Boesen i Oxenvad og Jels 1844 en revideret udgave af Pontoppidans salmebog, der bragte nogle af de nye salmer, i et senere tillæg endnu 36 salmer, især af Grundtvig. Denne bog med den enkle titel *Psalmebog* blev autoriseret til brug i de dansksprogede kirker og skoler, altså endelig et forsøg på at skabe et fælles grundlag for kirkesangen. Snart kom imidlertid treårskrigen 1848–1850. Det havde følger for kirkesproget – og for mange præster. De, der havde støttet den slesvig-holstenske sag, blev afskediget eller flygtede, bl.a. Kaftans far. I alt ca. 100, næsten halvdelen af Slesvig stifts præster, forlod deres embeder; de blev erstattet af præster fra Danmark.

Billede 2. Sprogreskripterne afgrænsning 1851–1864. Kort i Kühl og Matlok: *Du og din kirke*, 1986.

Kirkesproget blev reguleret: i Nordslesvig dansk, i Mellemslesvig bortset fra Vestkysten både dansk og tysk, mens skolesproget skulle være dansk, og syd for en ret tilfældig trukket linje fra Kappel til Husum kun tysk. De såkaldte sprogreskripter gav anledning til megen strid og uvilje, hvad man kan få et indtryk af i biskop Boesens visitatsberetninger. Salmebogsudgiveren Boesen blev udnævnt til biskop 1854, efter at slesvigeren, professor og senere biskop over Sjælland, Hans L. Martensen havde afslået tilbuddet om stillingen. Sin første visitats holdt Boesen 8. september i Adelby kirke, en landsbykirke lidt uden for Flensborg.

”Visitationen i Kirke og Skole paa Dansk. I Kirken blev der sunget Tysk ved den danske Gudstjeneste. Kirkebygningen i god Stand med et Orgel”. 20. september i Gelting: ”Vis. paa Tysk. Pastor Schmidt kan slet intet Dansk, men regnes for at være loyal og føjelig”. 27. september i Nørre Brarup: ”Vis. paa Dansk. I Kirken dansk Salmesang af den af Ministeriet autoriserede (Meyer- Boesenske) Salmebog”. 28. september i Bøl: ”Vis. paa Dansk. Dansk Salmesang. Børnene var talrigt til stede, derimod kun enkelte Voksne”. 13. oktober i Jørl:

Vis. paa Dansk. I Kirken blev der paa én Gang sunget baade Tysk og Dansk, idet Melodierne og Versenes Antal vel var de samme, men Salmerne selv aldeles forskellige, hvilket gav et højst besynderligt Ensemble. De danske Salmer var tagne af Roskilde Konvents Salmebog. Det Hele anser jeg for en meget uheldig Idé af Præsten.¹⁹

Måske skyldtes Boesens syn på den ”uheldige Idé” ikke så meget den blandede dansk-tyske salmesang som det faktum, at menigheden ikke brugte hans egen salmebog. Det førte til problemer flere steder, hvor de nye, grundtvigsk prægede præster foretrak at indføre den nye danske *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, kaldet Roskilde Konvents salmebog, i stedet for Meyer-Boesens. Præsten i Husby, Aleth Hansen, skrev til administratoren af sprogreskripterne, Th. Regenburg, 21. september 1854, altså lige da Boesen var begyndt at visitere:

Naar de Allerfleste have foretrukke R.-C.’s Psalmebog for Boesens, da er det vel: 1. fordi der i denne er taget saa at sige intet Hensyn til den nyere danske Psalmedigtning, in specie Grundtvigs med dens folkelige Melodier; 2. fordi vi haabede at kunne i dette Punkt komme til nogen Lighed med Kongeriget; 3. fordi vi fandt Sproget ikke altid saa godt, som ønskeligt var, i Boesens, og 4. fordi Prisen for samme vanskeliggjorde dens Indførelse. Han synes imidlertid at være tilbøjelig til at faae et Tillæg...

---

¹⁹ H.F. Petersen: *Ulrich Sechmann Boesen i Slesvigs delte Bispedømme*. Visitationsuddrag s. 359–365.

Visitatsberetningerne giver også et billede af en voksen befolkning, der nogle steder bliver væk fra kirken i protest, mens skolebørnene naturligvis skulle mødte op sammen med læreren for at blive overhørt i katekismen. I løbet af 1850'erne bliver messefald til de danske gudstjenester almindeligt, selv ved visitatserne. Aleth Hansen foreslog at udgive en salmebog med teksterne på begge sprog til brug i de blandede distrikter, det blev ikke til noget, det var forbeholdt en senere tid.²⁰

I Adelby fik kirken ved juletid 1861 hundrede eksemplarer af *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, og præsten, Hans Chr. Lassen, skriver begejstret:

Menigheden sang af fuldt Bryst, og Sangen gik saaledes meget godt og det til almindelig Glæde, da man ikke havde troet, at den danske Sang ville have lydt så smukt og højtideligt; navnlig forbavsede det i høj Grad Tyskerne. [...] Mine Jurater [kirkeældste] gik straks ind på mit forslag – et Bevis på deres Velvilje ogsaa i denne Sag – at lade indrette et Skab med Laas bag Alteret, hvori Salmebøgerne ligger baade tørt og sikkert.²¹

Sprogskripterne var et fejlgreb, grunden er bedst beskrevet af præsten og salmehistorikeren Hejselbjerg Paulsen, der citerer den sønderjyske historiker A.D. Jørgensens selvbiografi: ”men intet kunde dog for mig lignedes ved Ordenes Klang i Vers som dette: ‘Herr Gott, du bist unsere Zuflucht für und für...’ eller ‘Herr, du erforschest mich und kennest mich...’” og han fortsætter:

naar vi, som har haft tysk Skolegang, genkender den samme Følelse i vort eget Sind, saa forstaar man, at det var Helligbrøde, de to jurister [Regenburg og Tillisch] begik, da de med et Pennestrøg udslettede den tyske Bibel. Thi Sydslesvigerne havde intet andet. Det var at berøve den Fattige hans sidste Skilling.²²

Dette gælder naturligvis også modsat; er man vokset op med dansk bibel og gudstjeneste, er det i mange tilfælde uanset sindelag det, der er bestemmende for ens religiøse følelse.

---

²⁰ Der findes et meget tidligt eksempel på en sådan bog, nemlig *Etliche schöne auserlesene Geistliche Lieder, Psalmen und Lobgesenge so gemeinlich in der Christlichen Kirchen gesungen werden, auff Deutsch und Denisch Sprache zusammen gesetzt, allen frommen Christen, zu nutz und gute*. Fortalen er underskrevet af bogtrykkeren Lorentz Benedicht 1582 i København. 2. udgave 1590, 1605 og 1617. Måske især til brug i hovedstaden med dens mange tysktalende indvandrere.

²¹ H.F. Petersen: *Fra sydslesvigske Præstegaarde*. Træk fra Kirke- og Folkelivet 1850–64. Kirkeligt Samfunds Forlag. Kbh. 1938, s. 85.

²² *Slesvigs delte Bispedømme*, s. 234f.

Forholdene efter 1864

Efter nederlaget i 1864 gik afskedigelsesbølgen i præstestanden den modsatte vej. De danske præster i Sydslesvig blev afskediget af det nye tyske styre, når de nægtede at underskrive en loyalitetserklæring og undsige den danske konge, hvis embedsmænd de jo var. Sprogforskeren H.F. Feilberg var præst i Store Vi; straks efter tilbagetoget fra Dannevirke får han befaling om at prædike på tysk. Så vidt han vidste, var der kun to tysktalende i hele sognet, men folk begyndte at undgå præstefamilien. Han skriver:

den befolkning, jeg i de år levede iblandt, hørte til de mindst oplyste, jeg nogensinde har kendt. Hvor kunne det være anderledes, når man lægger mærke til, at skoleundervisningen havde i umindelige tider været tysk, nej, lad mig hellere sige: sålænge der havde været en skole, men hjemmets sprog været dansk fra arildstid.²³

Han blev afskediget i maj 1864 og citerer tyske aviser for at skrive om de danske præster: at de var "en flok banditer, som den danske regering havde sluppet løs over det ulykkelige land, horkarle, drankere, uduelige personer, som solgte retten for penge". Han har selv gjort sig umage for at lære tysk, for: "jeg ville betragte det som aldeles utilstedeligt at leve som præst blandt et fremmed folk med et hussprog forskelligt fra folkets". Om det danske sprog i Mellemslesvig skriver han, at det danske sprog var blevet et hverdagssprog, berøvet "åndelighedens karakter", så folk brugte tyske ord om begreber, både gejstlige og religiøse.²⁴

Også i Nordslesvig skiftede mange embeder indehaver; nogle forsvandt med det samme nordpå, andre, da de 1867 skulle aflægge ed til den preussiske konge, andre igen, da de blev pålagt at bede for Tysklands sejr i den fransk-tyske krig 1870–1871. Da nu konventsalmebogen var blevet kendt i Slesvig, arbejdede mange menigheder på at få den godkendt til brug i hele Nordslesvig, men det blev opfattet som et nationalt symbol. I stedet bad den tyske kirkeledelse provst Chr.A. Valentiner om at revidere den uopslidelige Pontoppidan for endelig at få én salmebog til alle menigheder. Den fik titlen *Den Pontoppidanske Psalme-Bog. Ny revideret Udgave* og udkom 1876. Valentiner beholdt 367 af salmerne fra den gamle bog med de samme numre, nogle bearbejdet, de sidste 183 salmer var dels fra Meyer og Boesen, dels fra konventsalmebogen, men et meget beskedent antal

---

²³ H.F. Feilberg: *Erindringer fra et dansk præsteliv i Mellemslesvig, Sønderjyske Aarbøger*, 1895, s. 5. Det gælder flere af bidragene i *Sønderjyske Årbøger* fra tiden, at de har lille begyndelsesbogstav i navneord (A.D. Jørgensen, M. Mackeprang). En afstandtagen til tysk?

²⁴ Citaterne er fra samme, s. 15, 24 og 32.

nye, af dem var 17 af Ingemann, fem af Grundtvig. Over de tyske salmer stod originaltitlen med store, fede bogstaver, det blev opfattet som en provokation.

Og her kan vi så vende tilbage til det indledende citat fra avisen Dannevirke. I Gammel Haderslev, hvor Valentiner vel at mærke selv var provst, var der på en ene side af nummertavlerne numrene fra Meyer og Boesen, på den anden side de tilsvarende salmer med numre fra Pontoppidan og Valentiner. Dette rod - for at sige det lige ud - blev sat i perspektiv af, at den tyske synode lige havde taget stilling til en helt ny *Evangelisch-lutherisches Gesangbuch der Provinz Schleswig-Holstein*, der 1884 efter 24 års arbejde blev autoriseret til brug ved de tyske gudstjenester i alle menigheder. I flere og flere sogne blev der gennem årene indført hyppigere gudstjenester på tysk, genforeningens arkitekt, H.P. Hanssen-Nørremølle udarbejdede 1897 en statistik over det stigende antal.²⁵ I 1885 blev de nordslesvigske sogne bedt om at dokumentere "salmesangsrodet", de skulle angive hvilke salmebøger, der blev sunget efter til de danske gudstjenester. Efter udgiverår så det sådan ud:

- *Kingo* 2 sogne, Spandet og Brøns, man angav at besidde ét laset eksemplar, suppleret med den reviderede Pontoppidan. I Halk sogn brugte man tidligere både Pontoppidan og Kingo, den ene før prædikenen, den anden efter.
- *Ægidius* 2 sogne, Varnæs og Ullerup
- *Pontoppidan* 52 sogne, det fremgår ikke hvilke udgaver og revisioner, der er tale om.
- *Evangelisk-Christelig* 27 sogne
- *Meyer og Boesen* 7 sogne
- *Roskilde Konvert* 20 sogne

Behovet for en ny salmebog var senest da tydeligt, og der blev nedsat et udvalg, der skulle udarbejde en sådan. Det havde seks medlemmer, hvoraf greve Hans Schack på Schackenborg, Hans Schaikier Prah, præst i Møgeltønder, og superintendent Th. Kaftan var de mest fremtrædende. De gennemgik næsten alt, hvad der fandtes af salmesamlinger og -bøger og havde held til at sammensætte en salmebog, der både medtog salmer fra den særlige sønderjyske tradition og nye, dels fra den indremissionske vækkelse, der var gået over Nordslesvig fra århundredets midte, dels af Grundtvig og hans kreds. De sidste stod der mest blæst om, hans sprog – og teologi – var og er meget fremmed for de fleste med tysk

---

²⁵ H.P. Hanssen-Nørremølle: *Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. Sønderjyske Aarbøger* 1897, s. 138-164.

baggrund, men udvalget medtog 65 originalsalmer og 25 oversættelser af ham foruden 29 af Ingemann mfl. Th. Kaftan blev så optaget af Grundtvigs salmer, at han i al ubemærkethed syslede med at oversætte nogle af dem til tysk, selvom han havde ledsaget optællingen af brugen af salmebøger med denne svada: "Roskildesalmebogen er især yndet i grundtvigske kredse og ikke uden betænkelige salmer af dansk national farve". Kaftan var i øvrigt et typisk grænselandsmenneske, der trods sit tyske tilhørsforhold befandt sig bedst, hvor det var naturligt at tale og høre begge sprog.

Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig blev en umiddelbar succes og var allerede året efter udgivelsen 1890 indført i 97 af de 111 sogne med dansk kirkesprog.

Prahl blev 1893 efterfølger for Valentiner som præst i Gammel Haderslev og leder af det præsteseminar, der skulle gøre de tyskuddannede præster egnede til deres embeder i de dansktalende menigheder. Han gennemgik salmer og melodier med dem og tog dem med ud i menighederne. Han var klar over, at salmernes melodier er lige så vigtige som teksterne; derom sagde han i et foredrag om salmebogen på Provstisynoden i Nordtønder i december 1888:

De nye danske Psalmer have næsten alle deres eiendommelige Melodier. De gamle maa beholde deres, naar de ikke skal sættes i en musikalsk Spændetrøie, og paa denne Maade har vi faaet henved 300 Melodier. Det er i hvert Fald 100 for mange.

Da han sammen med organisten ved Mariekirken i Flensborg, C. Heinebuch, udgav en koralbog til salmebogen, var det kun lykkedes at skære dem ned til 262. De seks grundtvigske frimenigheder, der under kritik fra tysk side blev dannet i årene fra 1874, mente dog ikke, at der var tilstrækkeligt mange Grundtvig-salmer i bogen og foretrak derfor *Psalmebog for Kirke og Hjem*, den autoriserede kongerigske salmebog fra 1899.

Efter 1920

Efter afstemningen 1920, hvor halvdelen af Slesvig blev dansk, havde man så to officielle salmebøger i Danmark, *Psalmebog for Kirke og Hjem* og den nordslesvigske. Nordslesvigerne var ikke villige til at opgive deres, men løb ind i et rettighedsproblem med et tysk forlag, så det blev svært at skaffe nye bøger. Det løstes ved udgivelsen af *Den Sønderjyske Salmebog* 1925, som udelod 85 salmer fra den Nordslesvigske, og bragte et tillæg med 190 salmer, især fra *Psalmebog for Kirke og Hjem*. Den salmebogskommission, der blev nedsat i 1946 for at udgive en ny dansk salmebog, tog hensyn til de mange salmer

og meninger, og da *Den danske Salmebog* udkom syv år efter, blev den meget hurtigt udbredt i hele landet, også i Sønderjylland. Først da, mente salmehistorikeren Anders Malling, var genforeningen helt gennemført. Med samme selvfølgelighed blev salmebogen fra 2002 hurtigt fælleseje, også i de danske menigheder i Sydslesvig.

Syd for den nye grænse i 1920 var der et dansk mindretal tilbage efter Slesvigs deling. Det var centreret om Flensborg, hvor der siden 1588 var blevet prædikeret på dansk i Helligåndskirken. Her sang man efter konventsalmebogen og senere efter *Psalmebog for Kirke og Hjem*. Det kan undre, at man ikke syntes, at den nordslesvigske salmebog var en mulighed, men med den nære kontakt til Danmark gennem Dansk Kirke i Udlandet er det nok forståeligt. De danske præster, der kom til landsdelen efter genforeningen, havde heller næppe et forhold til denne salmebog. Den danske menighed i Flensborg havde ønsket at forblive inden for den tyske landskirke, men det var ikke en mulighed. Derfor stiftedes i 1921 Dansk Kirke i Sydslesvig, som især efter 1945, hvor mindretallet voksede næsten eksplosivt, efterhånden dækkede hele landsdelen med kirker og præster. Mange af de nye i mindretallet kunne ikke dansk eller havde tysk familie, hvad der betød, at der i 1959 blev udgivet et "*Dansk-tysk salmehefte*", trykt i Padborg og redigeret af daværende provst Westergaard-Jacobsen, med udvalgte strofer fra 30 danske og tyske salmer, trykt parallelt med originalteksten til venstre, oversættelsen til højre. Det var beregnet til, at ikke-dansktalende kunne synge eller læse salmerne med ved kirkelige handlinger.

Forholdet mellem den tyske og den danske kirke i Sydslesvig var til op i 1960'erne meget anstrengt. Landskirken stod næsten lige så uforstående over for det danske kirkeliv, som over for de grundtvigske frimenigheder i Nordslesvig 1874–1920. Den opfattede det som en national provokation. I 1969 blev en lov vedtaget i den tyske synode, der groft sagt sidestillede de to kirker, og det samarbejde, der så småt var begyndt i de enkelte menigheder, kunne fortsætte og vokse. 1974 kom den første udgave af *Salmer på dansk og tysk*. Den indeholdt salmer fra *Den Danske Salmebog* med tilsvarende tyske vers til brug ved særlige lejligheder. Den var redigeret af de præster, der senere kaldte sig Grundtvig Værkstedet, og som igennem 40 år arbejdede med at oversætte danske salmer til tysk med den senere provst Chr. Karstoft i spidsen. Den lille bog indeholdt 48 salmer, heraf 21 tyske, som har været en del af det danske salmepertoire i århundreder. 1995 kom 2. udgave, stærkt forøget med en række af de salmer, de flittige oversættere havde arbejdet med i de forgangne år. Bogen blev som regel brugt som eneste salmebog til bryllupper og begravelser, men også af tysksprogede sammen med den danske salmebog til almindelige gudstjenester. Numrene fulgte *Den Danske Salmebogs*, så da der kom ny dansk salmebog i

2002, blev det vanskeligt at bruge bøgerne samtidig. Desuden var der kommet nye oversættelser til, også af salmer, der var nye i 2002-salmebogen. Altså blev der sammensat et udvalg, der skulle sørge for en 3. udgave af *Salmer på dansk og tysk*. Udvalget mente, at samarbejdet med den tyske kirke efterhånden var blevet så godt og fortroligt, at bogen skulle indeholde et udvalg af salmer fra den tyske salmebog, så det var lettere at vælge salmer til de fælles gudstjenester, der efterhånden fandt sted mange steder. Man kan sige, at Aleth Hansens gamle idé endelig blev virkeliggjort. Det vakte ikke begejstring hos Grundtvig Værkstedet, hvis medlemmer huskede den tid, da der intet samarbejde mellem kirkerne var, men gennemført blev det, og bogen udkom i 2015. Den indeholder 289 salmer, heraf 60 fra den tyske salmebog, til dem skal naturligvis lægges fællesgodset, som står i den danske del af bogen, fordi udgangspunktet stadig er *Den Danske Salmebog*, nu fra 2002. Salmerne fra den tyske del er nummereret med 1 foran nummeret. Det viser sig altså, at man kan synge sammen på begge sprog på én gang, uden at det er et »højest besynderligt Ensemble«. Bogen bruges foruden i Sydslesvig også i Nordslesvig i de tyske menigheder der – og i danske kirker i sommerhusområder på Vestkysten.

Sådan blev der med tiden sat skik på salmesangen i Slesvig. Måske er den ikke længere så mangfoldig, men sikkert lettere at forholde sig til i en tid, hvor folk ikke sidder i den samme kirke søndag efter søndag, og i en periode, hvor samarbejdet mellem dansk og tysk, flertal og mindretal, aldrig har været bedre.

Bibliografi

H.F. Feilberg: *Erindringer fra et dansk præsteliv i Mellemslesvig, Sønderjyske Aarbøger*, 1895, s. 1–44.

Slesvigs delte Bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum 1948 red. af H. Hejselbjerg Paulsen. Kbh. 1949.

H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjysk Psalmesang 1717–1740. Fra Ægidius til Pontoppidan*. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 27. Christiansfeld 1962.

Jørgen Kjærgaard: *Salmehåndbog I. Salmehistorie*, Det Kgl. Vajsenhus' Forlag. 2003.

Anders Malling: *Dansk Salmehistorie VIII*. Kbh. 1978.

Hans Schack: *Tungemålenes mangfoldighed. Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig. Salmebogskommissionens brevveksling og beslægtede dokumenter 1882-92.* Udg. af Niels Thomsen og Bent Noack. Kbh. 2002.

Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850.* Skr. udg. af Hist. Samfund for Sønderjylland, nr. 46. Åbenrå 1977.

Günter Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920.* Flensborg 2005.